

کتابشناسی آثار سعدالدین حمویی^۱

عالیه نوری^۲

دانش آموخته دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، رشته عرفان اسلامی، تهران، ایران

محمد جواد شمس^۳

استادیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

محمد تقی فعّالی

دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، گروه عرفان اسلامی، تهران، ایران

چکیده

نوشتار حاضر جستاری در زمینه کتابشناسی عارف نامدار سده ۷ ق، شیخ سعدالدین حمویی (۵۸۷-۶۵۰ ق) است که در چهار بخش کتاب‌ها و رساله‌ها، اجازه نامه‌ها، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها تنظیم شده و مشتمل بر اطلاعاتی در زمینه زمان و مکان تألیف، موضوع آثار و گزارشی از تألیفات اوست. افزون بر ۵۴ کتاب و رساله‌ای که از وی برجای مانده، این پژوهش به ذکر آثاری از نسخه خطی ۷۲۶ کتابخانه ینی جامع می‌پردازد که حاوی ۸ اثر بدون عنوان و منسوب به سعدالدین، و ۱۲ اثر دیگر از اوست که تاکنون نشانی از آنها یافت نشده است. همچنین در بخش اجازه نامه‌ها، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها، برخی اشتباهات در ارجاعات منابع رفع شده و اطلاعات جدیدی از محل دقیق نگهداری آنها ارائه گردیده و ۶ مورد از نامه‌ها برای نخستین بار معرفی شده است.

کلید واژه‌ها

سعدالدین حمویی، آثار، کتاب‌ها و رساله‌ها، اجازه نامه‌ها، نسخ خطی، نسبت نامه خرقه‌ها و نامه‌ها.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۱۸

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): a.nouri1356@yahoo.com

۳. پست الکترونیک: shamsmohammadjavad@yahoo.com

مقدمه

شیخ المشایخ سعد الدین محمد بن معین الدین محمد بن حموی بحرآبادی جوینی (۵۸۷-۶۵۰ق)، عارف نامدار طریقه کبرویه و از جمله مریدان برجسته شیخ نجم الدین کبری (مق ۶۱۸ ق) از خاندان شافعی مذهب حموی بود که در مدت چهار صد سال در ایران، مصر و شام منشأ خدمات مؤثر مادی و معنوی بودند.^۱ سعدالدین حموی از نخستین صوفیانی بود که با اعتقاد به ولایت ائمه معصومین (ع) به عنوان اولیاء مطلق الهی، نقش مهمی در تقریب تصوف و تشیع داشت.^۲ در منابع مختلف آثار و مؤلفات متعددی را برای سعدالدین بر شمرده‌اند که اغلب آنها مشتمل بر سخنان رمزآمیز، ارقام، دوایر، اشکال هندسی و اصطلاحات خاصی است که گاه فهم و حل آنها را دشوار می‌نماید. بیشتر مصنفات او به زبان عربی و تعداد کمتری به فارسی است. وی بدین دو زبان اشعاری نیز سروده که اغلب در قالب رباعی است.^۳ این رباعیات درک عالی مفاهیم عرفانی، رقت خیال و نازک اندیشی سعدالدین حموی را نشان می‌دهد. هرچند که همانندی این چکامه‌ها به سروده‌های بابا افضل کاشانی،^۴ نجم‌الدین بغدادی و سیف‌الدین باخزری تا آنجاست که برخی این رباعیات را از سعدالدین ندانسته و به دیگران نسبت داده‌اند.^۵ سید نظام‌الدین محمود واعظ بن حسن حسینی، معروف به شاه داعی شیرازی در رساله‌ای به نام *جواهر الکنوز* این رباعیات را

۱. نک: نفیسی، سعید، «خاندان حموی»، کنجکاویهای علمی و ادبی، ش ۱۰، تهران، ۱۳۲۹ ش، ص ۹؛ جامی، نورالدین عبدالرحمن، *نفحات الانس من حضرات القدس*، به کوشش محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۰ ش، ص ۴۲۷.

۲. آملی، سید حیدر، *جامع الاسرار و منبع الانوار*، به کوشش هانری کربن و عثمان اسماعیل یحیی، تهران، ۱۳۶۸ ش، صص ۲۳۸-۲۳۹.

۳. از شعر عربی سعدالدین حموی برخی نمونه‌ها در کتاب *محبوب الاولیاء* وی (نسخه خطی) و نیز در آثاری چون *نفحات الانس و شذرات الذهب* باقی مانده است. نک: نفیسی، سعید، ص ۴۵.

۴. مانند این رباعی: یک نقطه الف گشت و الف جمله حروف / در هر حرفی الف به اسمی موصوف / چون نقطه تمام گشت و آمد به سجود / ظرف است الف نقطه ازو چون مظروف، که در دیوان افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی (باباافضل) بیت دوم آن به این صورت آمده است: چون نقطه تمام گشت و آمد به ظهور / ظرف است الف نقطه در آن چون مظروف. نک: بابا افضل کاشانی، افضل‌الدین محمد، *دیوان*، کاشان، ۱۳۵۱ ش.

۵. حمدالله مستوفی، *تاریخ گزیده*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲ ش، ص ۷۹۱.

شرح کرده است.^۱ از معتبرترین منابعی که آثار سعدالدین را با بیان زمان و مکان تألیف آنها در شماری بالغ بر سی و دو اثر یاد می‌کند، رساله‌ *مراد المریدین* نوشته‌ نواده‌ سعدالدین است.^۲ اما با رجوع به همه‌ منابع موجود که تاکنون ذکری از سعدالدین حموی در آنها به میان آمده است، می‌توان تعداد آثار وی را افزون بر پنجاه اثر دانست،^۳ و این در حالی است که مرید مشهور وی عزیزالدین نسفی (د۶۹۹ق) از قول سعدالدین نقل می‌کند که آثار او ۴۰۰ رساله و کتاب بوده است.^۴ در این مقاله، افزون بر نقل آثار سعدالدین از *مراد المریدین*^۵ و سایر منابع پراکنده موجود،^۶ برای تکمیل بهتر و بیشتر فهرست آثار وی از فهرست کتابشناسی الیاس^۷ استفاده شده که آثار مندرج در آن از حاشیه‌ نسخه‌ خطی شماره ۷۲۶، کتابخانه‌ ینی جامع (کتابخانه‌ سلیمانیه در استانبول) در برگ ۱ الف گرفته شده است. تمامی آثار در این مقاله در چهار بخش کتاب‌ها و رسایل، اجازه نامه‌ها، نسبت نامه‌ خرقه‌ها و نامه‌ها، جای گرفته و در هر بخش، نخست نسخه‌های خطی از هر بخش معرفی شده و سپس نسخه‌های چاپی آمده است. درباره‌ دو اثر مشهور سعدالدین حموی یعنی *محبوب الأولیاء* و *سجنجل الأرواح* و *نقوش الألواح* که هنوز هم به شکل نسخه‌ خطی در کتابخانه‌های جهان موجوداند و عموماً در منابع و تذکره‌ها پس از ذکر نام و مختصر شرحی درباره‌ حیات عرفانی شیخ سعدالدین، از آنها به عنوان مهم‌ترین آثار وی یاد می‌شود، با

۱. شاه داعی شیرازی، «جواهرالکنوز»، شرح داعی شیرازی بر رباعیات سعدالدین حمویه، به کوشش نجیب مایل هروی، معارف، دوره ۳، ش ۳، اسفند، ۱۳۶۵ش. تسبیحی، محمد حسین، «رساله‌ جواهر الکنوز»، دانش، ش ۴۵، تهران، ۱۳۷۶ش.

۲. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، مقدمه بر *مراد المریدین*، غیث‌الدین هبه الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین حموی، به کوشش علی اصغر میر باقری فرد و زهره نجفی، تهران، ۱۳۸۹ش، صص چهارده - پانزده.

۳. مایل هروی، نجیب، مقدمه بر *المصباح فی التصوف*، سعدالدین حموی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۶۲ش، صص سی و چهار - سی و هفت.

۴. ریجون، لوید وینسنت جان، عزیز نسفی، ترجمه‌ مجدالدین کیوانی، تهران، ۱۳۷۸ش، ص ۳۰.

۵. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، صص چهارده - پانزده.

۶. مایل هروی، نجیب، صص سی و چهار - سی و هفت.

7. Elias, J. J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, vol.27, no.1- 4, 1994, pp.53-75.

رجوع به برخی نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران، گزارشات و توضیحاتی ارائه شده تا تصویر روشن‌تری از این آثار به دست آید.^۱

۱. کتابشناسی آثار سعدالدین حموی

۱.۱. کتاب‌ها و رساله‌ها: در این بخش از معرفی آثار، کتاب‌ها و رساله‌های سعدالدین حموی همراه با اطلاعات موجود دربارهٔ زمان و مکان تألیف، موضوع و نیز گزارشاتی از متن و محتوای آنها ذکر گردیده است.

۱.۱.۱. نسخه‌های خطی موجود از کتاب‌ها و رساله‌ها به ترتیب سال تألیف:

۱. ظهور التوحید فی نور التجرید: تألیف ۹ رمضان ۶۲۶ ق، مدینه النبوی.
۲. الإحصاء فی علم الأسماء الحسنی: تألیف رجب ۶۲۶ ق.
۳. اسرار الباری فی نعمات القاری: تألیف ۲۸ رمضان ۶۲۷ ق، مکه معظمه.
۴. منار المهلك: تألیف شوال ۶۲۷ ق، بغداد.
۵. شعبة الإیمان: تألیف ذی القعدة ۶۲۷ ق، بغداد.
۶. حکمة لقمان فی معالم الإنسان: تألیف ذی الحجة ۶۲۷ ق.
۷. الفتح الموصلی: تألیف شعبان ۶۲۷ ق، موصل.
۸. اسباب الفضل لأرباب الفضل: تألیف محرم ۶۲۸ ق، مقام خلیل.
۹. اخراج الدرر البحریة: تألیف جمادی الأولى ۶۲۹ ق، مسجد بغداد.
۱۰. وجدان الام فی شرح اللهم: تألیف جمادی الآخر ۶۲۹ ق، مسجد بغداد.
۱۱. مجلس الرد فی الحرز و الملة: تألیف ۶۲۹ ق، حریم.
۱۲. المصابیح لمحو السنة الغراء النبوی: مسجد جامع المنصور بغداد.
۱۳. الإشارة فی الإشارة: تألیف ۱۱ شعبان ۶۲۹ ق، بغداد.
۱۴. صباح الخلوۃ/ الحیوة/ و انفاسها: تألیف ۱۲ رجب ۶۳۰ ق، زاویه‌ای در شهر حُمص.^۲

۱. این گزارشات حاصل پژوهش نگارنده است.

۲. موارد ۱ تا ۱۴ از این منبع نقل شده است: حموی، غیاث الدین هیة الله، مراد المریدین، به کوشش علی اصغرمیر باقری فرد و زهره نجفی، باب نهم، صص ۱۶۳-۱۶۶.

۱۵. *سجندل الأرواح و نقوش الألواح*: تألیف ۶۳۰ ق، شهر حُمص.^۱

موضوع: اذکار، ادعیه و علوم غریبه.

از جمله مشهورترین آثار سعدالدین، *سجندل الأرواح و نقوش الألواح* می‌باشد که لغت *سجندل* در نام آن به معنای آینه است. این اثر مشتمل بر نقوش، جداول، اوراد، اذکار، ادعیه، تأویلاتی از آیات قرآن کریم، تفسیر و شرح اسماء و صفات باری تعالی، انسان و شیطان است که گفته‌اند اسرار آنها را جز به ریاضت نمی‌توان دریافت.^۲ این اثر که نسخه‌های متعددی از آن وجود دارد، در مجموعه کتابخانه فاتیح به محی‌الدین ابن عربی^۳ نسبت داده شده که انتسابی نادرست به نظر می‌رسد.

گزارشی از متن اثر:^۴

این اثر در نسخه خطی ش ۳۱۹۴ آستان قدس رضوی، پس از بسمله با ربِّ یَسِّرْ آغاز می‌شود و بلافاصله مؤلف، ادعیه و اذکاری را برای تعقیبات نماز صبح ذکر می‌کند (يَقْرَأُ هَذَا الدَّعَاءَ بَعْدَ فَرَاغِ سَنَةِ الصَّبْحِ). سپس مطالب با آیاتی گوناگون از سوره‌های مختلف قرآن کریم ادامه می‌یابد و با ذکر سوره مبارکه زلزال به آخر می‌رسد.

بخش بعدی این اثر، تصویری شیماتیک از مطالب مندرج در آن بخش است، مشتمل بر دویاری که آیات قرآن کریم با دو محور موضوعی الله و انسان در آنها نگاهشته شده است.

۱. فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴، در ۶۳۰ ق، در شهر حُمص به خط نسخ ۱۳ سطری با عناوینی از شنگرف و مشتمل بر ۲۶۲ ورق، کتابت شده و واقف نسخه معلوم نیست؛ کتابخانه فاتیح، ش ۲۶۴۵، برگ‌های اب-۸۶ الف، کتابت شده در جمادی الأول ۶۵۶ یا ۶۵۹ ق؛ کتابخانه جارالله افندی، ش ۱۵۴۱.

۲. معصوم‌علیشاه شیرازی، محمد معصوم، *طرائق الحقایق*، به کوشش محمد جعفر محجوب، تهران، ۱۳۳۹ ش، ج ۳، ص ۳۴۱.

۳. یحیی، عثمان اسماعیل، *مؤلفات ابن عربی: تاریخها و تصنیفها*، ترجمه احمد محمد طیب، بی‌جا، ۱۴۱۳ ق/۱۹۹۲ م، ص ۳۸۱.

۴. از آنجا که این اثر در شمار آثار مشتمل بر علوم غریبه طبقه‌بندی شده است، بخش نسخه‌های خطی کتابخانه محترم آستان قدس رضوی با تحویل اسکن نسخه موافقت نکرد و استفاده از آن در محل کتابخانه، بدون رسم جداول، دوائر و اشکال مندرج در نسخه اجازه داده شد. به همین سبب گزارش از متن نسخه تنها به این شکل مقدور گردید.

از ورق ۷۳ به بعد مطالب تحت عنوان «مقالید السموات و الأرض و مفاتیح الغیب و الفروض» نگاشته شده و پس از بسمله، با این اذکار آغاز می‌شود: رَبِّ يَسِّرْ و شَبِّرْ و افْتَحْ / و نَصِّرْ و انصر و نشد. أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُقَدَّرِ الْعَزِيزِ الْمُدَبِّرِ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى نَبِيِّهِ الْمُطَهَّرِ الْمُبَشَّرِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى و لِلَّهِ الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَى فَأَدْعُوهُ بِهَا و أَطِيعُوهُ فِيمَا أَمَرَ و نَهَى. سپس مؤلف دوایری مشتمل بر اسماء خاصه از اسماء حسنی را ترسیم می‌کند و متن دوباره با ذکر آیات سوره مُلک آغاز می‌شود و گاه در پایان هر آیه دعایی ذکر می‌گردد. آیات مذکور با عبارت «قُلِ اللَّهُمَّ، قُلِ اللَّهُ، قُلِ هُوَ» شروع می‌شوند و سپس آیاتی از قرآن کریم ذکر می‌گردند که در آنها حضرت موسی (ع) مورد خطاب الهی واقع شده است و مطالب با این دعا به پایان می‌رسند:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ صَاحِبِ الْفَرْقِ و الْفُرْقَانِ و جَامِعِ الْوَدْقِ و مُنْزِلِهِ مِنَ السَّمَاءِ الْقُرْآنِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ مُطْلَقِ عِنَانِ جَوَادِ الْإِيمَانِ فِي مِيدَانِ الْإِحْسَانِ و مُرْسِلِ الرِّيحِ الْكِرَامِ إِلَى رَوْضِ الْجَنَانِ و عَلَى آلِ مُحَمَّدٍ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ و عَلَى آلِ مُحَمَّدٍ. اللَّهُمَّ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ إِغْفِرْ لِأُمَّةِ مُحَمَّدٍ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ اللَّهُمَّ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ إِغْفِرْ لِأُمَّةِ مُحَمَّدٍ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ اللَّهُمَّ بِحُرْمَةِ مُحَمَّدٍ إِغْفِرْ لِأُمَّةِ مُحَمَّدٍ و اخْصُصْ مِنْ بَيْنِهِمْ مَنْ تَابِعَ مُحَمَّدًا و بَاتَعَ مُحَمَّدًا سِرًّا و جَهْرًا بِالرَّحْمَةِ الشَّامِلَةِ و الرِّضْوَانِ الْبَالِغِ و الْقَلْبِ الْفَارِقِ و الصَّدْرِ السَّابِغِ و الشَّرَابِ السَّائِغِ و الْخَاتِمَةِ الْمَحْمُودَةِ و الْفَاتِحَةِ الْمَشْهُودَةِ و ثَبَّتِ اللَّهُمَّ فُؤَادَهُ بِجِدِّكَ الْأَعْلَى لَا بِجِدِّهِ و اجْتِهَادِهِ و وَصَلْ لَهُ الْقَوْلُ بِمُرَادِكَ لَا بِمُرَادِهِ، بِحَقِّ مُحَمَّدٍ و آلِهِ و أَصْحَابِهِ و أُرْوَاهِ و ذُرِّيَّاتِهِ و أَوْلَادِهِ».

پس از آن متن با عبارت «تاریخ الشقاوة و السعادة و مُحُ الْغَيْبِ و الشَّهَادَةِ» و ترسیم دوایری مشتمل بر نام انسان و نام‌های شریف حضرت حق (اسماء الحسنی) تا سه ورق دیگر ادامه می‌یابد.

از ورق ۸۱ به بعد، بار دیگر متن ابتداء به بسمله دارد و عبارت مُفْتَحُ الْأَبْوَابِ به نحو خاصی درهم پیچیده نوشته شده و پس از آن «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ و صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ و آلِهِ أَجْمَعِينَ» آمده است. سپس عبارت اَلْبَادِي و الصَّانِعِ به همان سیاق در هم نوشته شده که البادی در پایین و الصانع در بالا قرار گرفته و در زیر آنها به خط ریزتری کلمه العین آمده، بعد از آن آیات شریفه‌ای ذکر می‌گردد که ابتدا به آیه نور دارد و پس از آن تمامی آیات مذکور متضمن واژه انسان است. این رویه ادامه دارد تا آخر این اسامی، که الأکرم در پایین و الأذاری در بالا قرار گرفته و در زیر آنها به خط ریزتری کلمات القلب و العین نوشته شده،

سپس سوره فیل و آیات دیگری از قرآن آمده است. این بخش با ذکر سوره علق، زلزله، عادیات و عصر، با رسم دو مثلث که متضمن آیاتی از قرآن کریم اند، ادامه می‌یابد و باز هم آیات مختلفی از قرآن ذکر می‌شود و با این دعا خاتمه می‌یابد: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً لَاحِقَةً بِنُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً مَقْرُونَةً بِذِكْرِهِ وَ مَذْكُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً جَامِعَةً بَيْنَ فَرَحِهِ وَ سُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً مُحِيطَةً بِطُورِهِ وَ صُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً مُنَوَّرَةً بِقُبُورِ اصْحَابِ صُدُورِهِ. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً شَارِحَةً لِمَنْتَقُورِهِ فِي مَسْطُورِهِ. وَ صَلِّ عَلَيَّ جَمِيعِ اِخْوَانِهِ مِنَ الْاَوْلِيَاءِ وَ الْاَنْبِيَاءِ صَلَوةً بَعْدَ غُبُورِهِ وَ مُرُورِهِ بَيْنَ الْمَاءِ وَ طَهُورِهِ وَ النُّورِ وَ ظُهُورِهِ وَ الْحَقِّ وَ اُمُورِهِ... وَ صَلَّى اللهُ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ آمِينَ رَبَّ الْعَالَمِينَ».

ورق ۹۲ شامل حروف مقطوع با محوریت اسماء الهی است و ورق ۹۳ با عبارت «هذا الأصل في مقام الفضل و الفصل و الوصل» آغاز می‌شود و شیمایی از مقام‌های یاد شده را دارد. در ورق ۹۴ هر یک از آیات نفخ روح را با حروف مقطوعه در اشکالی توضیح داده است. ورق ۹۵ با بسمله شروع می‌شود و متضمن آیات مختلفی از قرآن کریم است. ورق ۹۶ از حروف مقطوع و اسماء الهی شکلی شماتیک دارد و متن با آیاتی از قرآن کریم پی گرفته می‌شود که حاوی واژه «انسان» هستند و در ورق ۹۸ ترکیبی از اسماء الهی و لفظ «هو» واقع شده، پس از آن آیات مختلفی از قرآن کریم، و سپس ادعیه و صلوات‌های خاص شروع می‌شود: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحُرْمَةِ الْمَاحِيَاتِ الْحَامِيَاتِ أَنْ تَكْشِفَ عَنِّي حِجَابَ الْبَلِيَّاتِ... اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً كَمَا تَشَاءُ وَ تُرِيدُ وَ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ صَلَوةً تُمِدُّ وَ تَزِيدُ... اللَّهُمَّ رُدِّ تَوْبَتَنَا إِلَى الْمَتَابِ... وَ ارْزُقْنَا مِنْ عِنْدِكَ مَا لَيْسَ عِنْدَنَا».

در ورق‌های ۱۰۰-۱۱۴ حروف مقطوع و توضیحاتی در این باب آمده که خداوند متعال برای محق هر شیطانی، سلطنت اسمی از اسماء الهی را مقرر داشته است. این متن با بسمله آغاز می‌شود و به این نحو پیش می‌رود:

«اللَّهُ الْبَصِيرُ الْمَحِقُّ الشَّيْطَانَ الْكَافِرَ + آیاتی از قرآن کریم، الْمَالِكُ الْقَرِيبُ الْمَحِقُّ الشَّيْطَانَ الرَّجِيمَ بِالسُّلْطَانِ الْعَظِيمِ + آیاتی از قرآن کریم، الْعَامِلُ الْغَنِيُّ الْمَحِقُّ الشَّيْطَانَ الْمُزِينِ بِالسُّلْطَانِ الْمُبِينِ + آیاتی از قرآن کریم، السُّلْطَانُ الطَّيِّبُ الْمَحِقُّ الشَّيْطَانَ الْمُنْسِيَّ بِالسُّلْطَانِ الْمُنْسِيَّ + آیاتی از قرآن کریم، الْحَاكِمُ السَّيِّدُ الْمَحِقُّ الشَّيْطَانَ الْوَاعِدِ بِالسُّلْطَانِ الْوَاقِدِ + آیاتی

از قرآن کریم، *الأوّلُ الرَّبِّ المَحَقِّ الشَّيْطَانِ المُقِيِّ بالسُّلْطَانِ المُنْتَقِي* + آیاتی از قرآن کریم، *المَلِكِ الرَّقِيبِ المَحَقِّ الشَّيْطَانِ المَارِدِ بالسُّلْطَانِ المَاجِدِ* + آیاتی از قرآن کریم».

ورق ۱۱۵ به بعد با آیات شریفه آیه الكرسي همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم و آیاتی متضمن تهلیل و تسیح آمده و دیگر بار آیات مختلفی از قرآن کریم همراه با ذکر سه بار سوره توحید، سوره کوثر، سوره توحید و دعایی با مضمون: «اللَّهُمَّ يَا مُحِي، يَا مَلِيك، يَا سَلَامٌ يَا سَيِّدُ ذِكْرِنَاكَ فَادْكُرْنَا بِالْخَيْرِ الدَّائِمِ وَاجْبِنَا بِذِكْرِ الْقَائِمِ وَافْتَقِرْنَا إِلَى رَحْمَتِكَ، فَارْحَمْنَا بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَسَلِّمْ» را آورده است. در ورق ۱۲۰، آشکالی توأم با اوراد و اذکار خاص آمده و در ورق ۱۲۱، سه بار بسمله وجود دارد، همراه با اذکار یا الله، یا حق، یا علی، یا محمد (به نظر می‌رسد رسم الخط این ورق، متفاوت از خط نسخ به کار رفته در سایر اوراق نسخه باشد). در ورق ۱۲۲، دوایری مشتمل بر اوراد و اذکاری برگرفته از قرآن کریم و اسماء الهی ذکر شده است. ورق ۱۲۳ با بسمله آغاز می‌شود و با اذکار یا علی و یا الله ادامه می‌یابد. (رسم الخط این ورق نیز متفاوت از خط نسخ به کار رفته در سایر اوراق نسخه به نظر می‌رسد).

ورق ۱۲۴-۱۳۰ متضمن بسمله همراه با آیاتی از قرآن کریم و آیه الكرسي است و دوباره با آیات مختلفی از قرآن کریم تا ورق ۱۳۰ ادامه دارد و مطلب با آیات متضمن ربنا پایان می‌یابد.

ورق ۱۳۱ و ۱۳۲ مشتمل بر آیات قرآن کریم، متنی رمزگونه، دوایری مشتمل بر اسماء حسنی و آیات قرآن کریم، صلوات بر ملائک مقرب الهی و سایر ملائکه الله، صلوات بر پیامبر اکرم (ص) و سایر پیامبران الهی، صلوات بر شهداء، سعداء، ائمه هدی (ع)، ابدال، اوتاد، عبّاد و مصلحین و زهاد، و در پایان ذکر صلوات بر محمد و آل محمد است. ورق ۱۳۳ با ترسیم دایره‌ای با مرکز اسم شریف الرحمن که پیرامون آن حروف، آیات و اسماء الهی است، ادامه می‌یابد و ورق ۱۳۴، مشتمل بر سوره حمد و آیات تسیح در قرآن کریم می‌باشد که با ترتیب خاصی همراه با خطوط و حروف نوشته شده است.

ورق ۱۳۵ و ۱۳۶ با آیات تسیح در قرآن کریم و سوره الرحمن همراه است و در ورق ۱۳۷، شکلی مستطیلی از حروف، اسم شریف رب، سوره حمد، سوره انعام، سوره

فاطر، سوره مزمل، سوره مدثر، سوره قلم، و این یکاد و آیات مختلفی از قرآن کریم به چشم می‌آید.

ورق ۱۴۳، آیات مختلفی از قرآن کریم، حروفی منقطع و شکلی مستطیلی با محوریت ربنا را در خود جای داده و در پایان این عبارات آمده است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ». ورق ۱۴۴، مشتمل بر اشکال و دویری از اسم شریف الله و سایر اسماء الهی، و ورق ۱۴۵ تا ۱۴۹، متضمن صلوات بر پیامبر(ص) و نیز صلوات بر صدیقین و شهداء و صالحین همراه با ادعیه است. ورق ۱۵۰، شکلی محراب‌گون متضمن آیاتی از قرآن کریم با محوریت «لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ» دارد.

ورق ۱۵۱ و ۱۵۲، ادعیه‌ای همراه با سوره‌های انسان و علق و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سبحان» و مشتقات آن را نشان می‌دهد. ورق ۱۵۴، دایره‌ای به محوریت عبارت: «الْنَّبِيُّ اَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ» توأم با آیات مختلفی از قرآن کریم دارد.

ورق ۱۵۵، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «بشر» و مشتقات آن و ورق ۱۵۶، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «خیر» را نشان می‌دهد. ورق ۱۵۷، مرتب‌ی از تکرار اسم شریف «الله» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت لغت «سلام» دارد. ورق ۱۵۸، صلوات بر پیامبر(ص) و نیز صلوات بر صدیقین و شهداء و صالحین را ذکر کرده است. در ورق ۱۵۹ نیز، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سلام» مشاهده می‌شود.

در ورق ۱۶۰، صفحه سمت راست این دعا ذکر آمده است: «یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ الصّٰحَّةَ وَ الكفایةَ وَ الفراغَ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ البیانَ وَ الهدیَ وَ البلاغَ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُكَ کَمَالَ اِقبالِ عَلَیْکَ وَ حَسَنَ البلاغِ. یا ربَّ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْأَلُکَ اَنْ تَسْمَعَ عَلَی عَبْدِکَ نَعْمَلِ ظاهِرَةً وَ باطِنَةً خَیْرَ اَلْاَسْبَاحِ. یا رَبَّنَا جَنِّبْنَا مَنکَرَاتِ الْاَخْلَاقِ وَ الْاَعْمَالِ وَ الْاَهْوَاءِ وَ الْاَدْوَاءِ بِرَحْمَتِکَ یا اَرْحَمَ الرَّاحِمِینَ». و در صفحه سمت چپ آمده است: «الْخَتْمَةُ الْمَغْرِبِيَّةُ، السُّلْطَانِيَّةُ وَ الْخَلَّةُ الْاِبْرَاهِيْمِيَّةُ الْبُرْهَانِيَّةُ».

ورق ۱۶۱، پس از بسمله سوره تبارک و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «تبارک» و مشتقات آن را در خود جای داده است. ورق ۱۶۲ تا ۱۶۵ با بسمله آغاز می‌شود و در ادامه با سوره حمد و آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «حمد» و مشتقات آن ادامه می‌یابد. ورق ۱۶۵، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «محمد» و مشتقات آن دارد. ورق ۱۶۶، مشتمل بر شکلی از نام‌های پیامبر اکرم (ص) و برخی جملات و کلمات رمزآمیز است. ورق ۱۶۷، صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت و دستور به سجده و عباراتی برای ذکر سجده دارد. در ورق ۱۶۸ تا ۱۷۰، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «سلطان» و مشتقات آن آمده است. ورق ۱۷۱، صفحه سمت راست مشتمل بر ترسیم دوایر ۶ گانه‌ای حول یک مستطیل مشتمل بر آیات قرآن کریم است و در صفحه سمت چپ، گویا تاریخ تولد ۴ نوزاد ذکر شده و البته نمی‌توان علت ثبت آن را در این بخش از مطالب به درستی تشخیص داد.

ورق ۱۷۲، مشتمل بر واژه‌هایی خاص با ترتیبی ویژه با محوریت واژه «بل»، و ورق ۱۷۳، آیات قرآن کریم با محوریت واژه «بلی» است. در ورق ۱۷۴، آیات قرآن کریم با محوریت عبارت «شرح صدر» و ترسیم شکل خاصی از حروف و کلمات آمده و ورق ۱۷۵، متضمن ترسیم شکل خاصی از حروف و کلمات همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم است. ورق ۱۷۶ تا ۲۰۰، با بسمله آغاز می‌شود و دارای آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت واژه «نفس» و مشتقات آن می‌باشد.

ورق ۲۰۰، پس از بسمله، سوره طارق و رسم خاصی از حروف و آیات قرآن کریم را دارد. ورق ۲۰۱، دارای رسم خاصی از حروف همراه با عباراتی از آیات قرآن کریم است. ورق ۲۰۲ و ۲۰۳، رسم دوایری متقاطع با محوریت لغات «نفس و نفوس» و رسم خاصی از حروف و عباراتی از آیات قرآن کریم را دارد. ورق ۲۰۴، رسم خاصی از حروف توأم با عباراتی از آیات قرآن کریم را دارد و دعای زیر را نشان می‌دهد: «اللهم أصلح دینی الذی هو عِصْمَةُ أَمْرِي وَ أَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي فِيهَا مَعَاشِي وَ أَصْلِحْ لِي آخِرَتِي الَّتِي فِيهَا مَعَادِي وَ اجْعَلِ الْحَيَاةَ زِيَادَةً لِي فِي كُلِّ خَيْرٍ وَ اجْعَلِ الْمَوْتَ رَاحَةً لِي مِنْ كُلِّ شَرٍّ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ».

ورق ۲۰۵، با بسمله شروع می‌شود و با حروف منقطع و سوره‌هایی که با حروف مقطعه «الم» آغاز می‌شوند ادامه می‌یابد. سپس سوره روم و سوره‌هایی که با حروف مقطعه «الم» آغاز می‌شوند، ذکر می‌گردد و با آیات مختلفی از قرآن کریم، سوره علق و نیز آیات دیگری از قرآن کریم پایان می‌یابد.

ورق ۲۱۰ و ۲۱۱، بسمله و شکل خاصی از نگارش حروف مقطعه قرآن کریم همراه با آیات آغازین سوره‌های: مریم، طاه، یاسین و نیز آیات دیگری از قرآن کریم است. ورق ۲۱۲ و ۲۱۳، بسمله و شکل خاصی از نگارش حروف مقطعه قرآن کریم و لغات «طسم، طس» و دوباره «طسم» را دارد. ورق ۲۱۴ و ۲۱۵، با بسمله و حروف «حمص» و سوره‌های صاد، قاف، قلم همراه است.

در ورق ۲۱۷ و ۲۱۶، سوره کوثر، رسم خاصی از حروفی منقطع، بسمله و عبارت‌های «حم تنزیل، حم عسق، حم والکتاب، حم تنزیل الکتاب» آمده است. ورق ۲۱۸، متضمن صلوات است: «صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَآلِ مُحَمَّدٍ، صَلِّ عَلَيَّ جَمِيعِ إِخْوَانِهِ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّادِقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ».

ورق ۲۲۰ تا ۲۲۴، دارای بسمله و سوره نجم، آیات واجد سجده در قرآن کریم و سوره انشقاق است. ورق ۲۲۵، ترسیم شکل خاصی از دوایر و خطوط با مرکزیت حروف را دارد و در ورق ۲۲۶، شکلی از حروف و عبارات با محوریت لغت دین و رسم دوایری با آیات قرآن کریم به مرکزیت «دین الخالص و القول السدید» آمده و ورق ۲۲۷، متضمن سوره حمد و آیات مختلفی از قرآن کریم است.

در ورق‌های ۲۲۸ و ۲۲۹، عبارات «دین الحق و القول الثقیل» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده است و در ورق ۲۳۰ و ۲۳۱، عبارت «دین الإسلام و القول البلیغ» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده، در ورق ۲۳۲ «الدین القیم و القول اللین» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم دیده می‌شود.

ورق ۲۳۳ و ۲۳۴ متضمن عبارات «دین الواصیب و القول الکریم» توأم با آیات مختلفی از قرآن کریم است. در ورق ۲۳۵ «دین الله و القول العظیم» همراه با آیات مختلفی از قرآن کریم آمده است.

ورق ۲۳۶ تا ۲۳۹، دارای ادعیه‌ای است که در آخر آن «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَآلِ مُحَمَّدٍ» بکار رفته است. ورق ۲۴۰ تا ۲۳۹، آیات مختلفی از قرآن کریم با محوریت «قُلْ، هَلْ وَفَهْلٌ» دارد.

ورق ۲۴۱، شکل خاصی از تکرار حروف را دارد و عبارت پایان صفحه سمت چپ به صورت «فیسجد ایوان سنجل الألف» خوانده می‌شود که رمزگونه می‌نماید.

ورق ۲۴۲ تا ۲۴۶، مشتمل است بر بسمله و اسم شریف «الله» به تعداد آیات هر یک از سوره‌های حمد، بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف، انفال، توبه، یونس، هود، یوسف، رعد، ابراهیم، نحل، اسراء، کهف، مریم، انبیاء، حج، مؤمنون، نور، فرقان، شعراء، قصص، عنکبوت، روم، لقمان، سجده، احزاب، فاطر، یس، صافات، صاد، زمر، مؤمنون، فصلت، عسق، زخرف، دخان، احقاف، محمد، فتح، حجرات، قاف، ذاریات، طور، نجم، قمر، واقعه، مجادله، حشر، ممتحنه، جمعه، منافقون، تغابن، طلاق، تحریم، ملک، قلم، حاقه، معارج، الجن، مزمل، مدثر، قیامه، دهر، مرسلات، نازعات، عبس، کوثر، انفطار، مطفین، انشقاق، اعلی، بروج، طارق، غاشیه، فجر، بلد، شمس، ضحی، انشراح، تین، علق، قدر، بیئه، زلزال، عادیات، قارعه، تکاثر، عصر، فیل، قریش، ماعون، کوثر، کافرون، مسد و اخلاص.

در پایان ورق ۲۴۶ تاریخ ولادت و وفات شیخ سعدالدین حموی با رسم الخطی نزدیک به خط اصلی نسخه نوشته شده اما به نظر می‌رسد که آن نباشد. ولادت شیخ المشایخ (ناخوانا) سلطان المحققین شیخ سعدالملة و الدین محمد حموی فی ذی الحجة سنة ست و ثمانین و خمسمائه و مائه در ذی الحجة سنة خمسين و ستمائه.^۱ و در گوشه صفحه سمت چپ ماده تاریخ وفات وی آمده است:

وفات شیخ جهان سعد دین حموی که نور پرتو (ناخوانا)

۱. در اینجا تاریخ ولادت موافق با تاریخ ذکر شده در مراد المریدین است، اما تاریخ درگذشت را یک سال دیرتر و موافق با روایت جامی آورده است. نک: میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، ص ۱۱؛ جامی، نورالدین عبدالرحمن، ص ۴۳۳.

بروز جمعه نماز دگر به بحرآباد به سال ششصد و پنجاه عید اضحی بود^۱
 ورق ۲۴۷، صفحه سمت راست مشتمل بر آیاتی با محوریت واژه‌های «إله، إلهکم،
 آلِهَتِنَا» از سوره‌های بقره، آل عمران، نساء، اعراف، انفال، توبه، یونس، هود، یوسف، رعد،
 ابراهیم، حجر، نحل، کهف، مریم، انبیاء، حج، مؤمنون، عصر، قصص، عنکبوت، روم، قمر،
 فاطر، یس، صافات، زمر، مؤمن، سجده، زخرف، دخان، حاقه، احقاف، محمد، قاف، ذاریات،
 حشر، تغابن، مزمل و ناس است و در پایان صفحه این عبارات مشاهده می‌شود: «أَلَا لَهُ هُوَ
 اللَّهُ فَبِمَا رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ أَنْ لِحَمْدِ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ
 آمِينَ. تَمَّ الْكِتَابُ».

در همین ورق، صفحه سمت چپ متضمن سوره‌های فلق و ناس همراه با «الْحَمْدُ لِلَّهِ
 رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ، آمِينَ رَبِّ الْعَالَمِينَ. تَمَّ فِي مَدِينَةِ حُمْصِ
 فِي شَهْرِ اللَّهِ الْأَصَمِّ، رَجَبِ يَوْمِ الثَّلَاثِ السَّابِعِ مِنْ رَجَبِ سِنَةِ ثَلَاثِينَ سِتْمَائِهِ. الْعَلِيُّ الْمُتَعَالَى الْوَلِيُّ
 وَ الْوَالِي تَجَلَّى الْجِبَالِي وَ نَزَلَ إِلَى بَالِي وَ جَمَعَ بَيْنَ فِعَالِي وَ مَقَالِي وَ أَخْرَجَ مِنْ صَحْرَائِي
 (افتادگی متن) دالی و ذالی و حای و وصی و حوی و صلی علی هبیتی و شکیلی و صورتی و
 منالی و صلی به و بی و بنا و إباح حرامی و حُرْمِ خَلَالِي». از ورق ۲۴۸ تا ۲۶۲ نیز نمازهای
 مستحبی، ادعیه و اذکار در پایان متن آمده است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر:

کتابخانه فاتح، ش ۲۶۴۵، برگ‌های اب - ۸۶ الف، کتابت شده در جمادی الاول ۶۵۶ یا
 ۶۵۹ق. کتابخانه جاراالله افندی، ش ۱۵۴۱.^۲ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴،

۱. این ماده تاریخ به صورت کامل در «سلسله الاولیاء» آمده است. نک: نوربخش، سید محمد، «سلسله الاولیاء»،
 به کوشش محمد تقی دانش پژوه، جشن نامه هانری کرین، به کوشش سید حسین نصر، تهران، ۱۳۵۶ش،
 صص ۴۸-۴۹.

۲. نک: ریاض مالح، محمد، «التصوف»، فهرست مخطوطات دارالکتب الظاهریه، دمشق ۱۳۹۸ق/۱۹۷۸م، ج ۲،
 صص ۳۱-۳۲.

کتابت شده در ۶۳۰ق، در شهر حُمص به خط نسخ ۱۳ سطری با عناوینی از شنگرف و مشتمل بر ۲۶۲ ورق که واقف نسخه معلوم نیست.^۱

ادامه فهرست نسخه‌های خطی آثار سعدالدین حموی:

۱۶. عیدالفطر: تألیف ۶۳۰ق، جبل قاسیون.^۲
۱۷. السَّالْطَانُ عَلَى الشَّيْطَانِ: تألیف محرّم ۶۳۱ق، در زاویه شمس الدین رومی، صالحیه دمشق.
۱۸. کتاب الدَّعَاءِ عِنْدَ فَتْحِ ابْوَابِ الْكَعْبَةِ: رمضان ۶۳۲ق، قدس.
۱۹. التَّعْرِيفُ فِي مَعْنَى الْكَشْفِ: تألیف صفر ۶۳۹ق، دمشق.
۲۰. التَّنَائِيدُ وَ النَّصْرَةُ: تألیف ۶۳۹ق، جاکوره دمشق.
۲۱. الْمَقَامَاتُ النَّزُولِيَّةُ: تألیف ۶۳۹ق، صنعۀ بعلبک.
۲۲. شَرْحُ الصَّادِ: تألیف ۶۴۱ق، خانقاه جادار تبریز.
۲۳. رساله‌ای در شرح و تعبیر خواب: این رساله در تعبیر خوابی که در صفر ۶۴۰ق، در نصیبین برای وی اتفاق افتاده، نوشته شده است.
۲۴. الْحَاحُ الْقَاصِدُ: تألیف ۶۴۰ق، خانقاه جادار تبریز.
۲۵. الْجَمْعُ بَيْنَ الْأَنْفُسِ وَالْأَعْيُنِ: تألیف ۶۴۱ق، گرجستان گیلان.
۲۶. خَلْقُ الْجَنَّةِ فِي كَشْفِ الْقَبْرِ: تألیف ۶۴۶ق، الکاباد خراسان.
۲۷. الْفُصُولُ: به نظر می‌رسد که این رساله تنها در مقدمه فرانسوی ماریان موله بر الانسان الکامل عزیزالدین نسفی به سعدالدین حموی نسبت داده شده باشد.^۳
۲۸. مَحْبُوبُ الْمُحِبِّينَ وَ مَطْلُوبُ الْوَاصِلِينَ / مَحْبُوبُ الْأَوْلِيَاءِ / مَحْبُوبُ الْقُلُوبِ / كَشْفُ الْمَحْجُوبِ / مَحْبُوبُ الْوَاصِلِينَ / كِتَابُ الْمَحْجُوبِ.^۱

۱. فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۱۹۴.

۲. موارد ۱۶-۲۶ از این منبع نقل شده است: حموی، غیاث‌الدین هبة الله يوسف بن ابراهیم بن سعدالدین، باب نهم، صص ۱۶۳-۱۶۶.

۳. موله، ماریان، مقدمه بر الانسان الکامل، عزیز الدین نسفی، به کوشش ماریان موله، ترجمۀ سید ضیاء‌الدین دهشیری، تهران، ۱۳۴۸ش، ص ۱۴.

موضوع: تأویل حروف، اوصاف محبوب یا خاتم الاولیاء.

درباره این اثر اغلب گفته‌اند که متضمن غوامض کلام، ارقام، جداول و دوایر دشواریاب و دیر فهم با مشربی تأویلی است که بنا بر قول مشهور قاضی نورالله شوشتری، حل پیچیدگی‌ها و مسایل عرفانی آن به دست امام عصر(عج) میسر است.^۲ گزارشی از متن اثر:

این اثر در نسخه خطی ش ۳۲۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ۶۹۸ صفحه دارد و با رسم دوایری مشتمل بر اسماء الهی و اذکار قرآنی آغاز می‌گردد و نام سعدالدین حموی به عنوان صاحب اثر بدین گونه در ابتدای نسخه آمده است: «تصنیف الشیخ سعدالدین حموی علیه الرحمة». بررسی کامل این اثر ماهیت حقیقی دوایر آغاز بحث را به عنوان فهرست گونه‌ای برای کل مطالب آشکار می‌سازد. دوایر پانزده گانه‌ای که در هر یک حرفی از حروف الفبا تأویل شده و متضمن احادیث نبوی(ص) و اشعاری عارفانه و عاشقانه در وصف محبوب است.

دایره اول، نونیه: «لَمَّا إِنشَقَّتْ إِنْفَصَلَتْ مِنْهَا نونانِ تَبَطَّنَا وَاوَيْنِ وَأَلْفَيْنِ ...».

دایره دوم، قافیه: «وَهِيَ دَايِرَةُ الْقُوَّةِ وَالْقَرَارِ وَالْقَدْرَةَ وَالْإِسْتِقْرَارِ وَالْقُرَّةِ وَالْأَنْوَارِ وَالْتَّمَرَةَ وَالْأَزْهَارِ...».

دایره سوم، فاییه: «وَهِيَ دَايِرَةُ الْفَتْحِ وَالنَّجَاحِ وَالْفُوزِ وَالصَّلَاحِ وَالنُّزُولِ وَالْحَيَوَةِ وَالْقَبُولِ وَالصَّلَوَةَ...».

۱. تقریباً در تمامی منابع موجود، این کتاب از تألیفات سعدالدین حموی به شمار می‌رود، اما در *مراد المریدین* نامی از آن نیامده است.

۲. نگارنده درباره این اظهار نظر قاضی نورالله شوشتری که حل غوامض کتاب محبوب به حضرت امام مهدی(عج) حواله داده شده، نسخه محبوب *الاولیاء* به شماره ۳۲۵۳، با نام‌های محبوب *الاولیاء*، محبوب *المحبین* و *دوایر النقط* (کتابخانه مجلس شورای اسلامی) را تورق نمود، اما چنین قولی مشاهده نشد. شکل دیگر این اظهار نظر در منبع دیگری چنین آمده است: «سعدالدین حموی به ضمن مؤلفات خود می‌گوید معضلات خود را با توسل به حضرت حجت (عج) حل می‌کرده است» و این قول به نظر پذیرفتنی‌تر می‌نماید. نک: شهیدی صالحی، عبدالحسین، «جوینی حموی»، *دایره المعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، بهاءالدین خرمشاهی، و حسن یوسفی اشکوری، تهران، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۵۳۲.

دایره چهارم، راییه: «روحیه ریحیه مرکبه من الرآئین رآء الریح و رآء الروح الذان من هُما ظهور القلوس و وضوح السبوح...». این دایره دو باب دارد، باب اول: «منها باب نظر الله تعالى إلى حبيبه في حبيبه باب واسع لاحد له ولا قياس»؛ باب الثاني: «باب ذكر الله تعالى إياه في نفسه بذكره المطيب».

دایره پنجم، زاییه: «إن الزاء حرف الزواج و منه بروز الزاید من بین الإخراج و الإیلاج فأول بارز برز إلى عرصه الحقیقه و المجاز برابطه الإحراز و الإفراز و هو بارز شرعی عرشى و نعشى فرشى بیانه و هو أن الله سبحانه و تعالى لما أراد أن ينزل من زیاده الحق إلى زیاده الخلق و من مقام الوصل إلى مقام الإشتباه إلى حقیقه الإکتناه...».

دایره ششم، واویه: «وجهیه جامعیه لشمّل مخففه (ناخوانا) مخرجیه لولاية الولى المحبوب و النبى المنصوب...».

دایره هفتم، ذاییه: «و هی دایره الذات الّتی تنصب منها فی مصابها صبات لصفات المنقحة فی غور الأمور...».

در پایان مطالب این بخش دایره‌های هجده گانه دیگری رسم شده که به یکدیگر پیوند دارند و مؤلف در میانه این دایره‌ها نوشته است: «هذا دوائر الضلال و صورة لام الف الأحوال». سپس با ذکر دعایی^۱ در ارادت به رسول اکرم (ص) و اهل بیت مکرم ایشان (ع)، خاتمه مجلد اول کتاب محبوب را اعلام می‌کند.

دایره نهم، صادیه: «المستلمة على الصيحة و الصفاء و المحديقة بأهل الإجتباء و الإصطفاء و المنيرة لقلوب أرباب الوفاء بكلمة التوحيد و الشافية الشارحة صدور أهل التجريد...».

دایره دهم، ضادیه: «بیضها الضياء و زینها البهاء و تلالا من نواصیها الشفاء و تشراب من عیونها سويداء القلب...».

دایره یازدهم، سینیه: «هی دایره سینیه قدوسیة سبوحیه...».

دایره دوازدهم، شینیه: «هی دایره شینیه شملت الشهود و بطنت الجنود و نزعت من بدنها الجلود و شرعت لنا مزارع الخلود...».

۱. «اللهم إنا نسألك معرفة آل محمد و حب آل محمد و الولاية لآل محمد و نسألك معرفة آل محمد براءة من النار و حب آل محمد الجواز على الصراط و بالولاية لآل محمد الأمن من العذاب أمين رب العالمين».

دايره سيزدهم، عينيه: «فمنها عُيُونُ الْمَجَامِعِ وَ مِنْهَا مَكْنُونُ الْكُتُبِ فِي الْمَسَامِعِ وَ بِهَا الْإِنْتِشَارُ أَنْوَارِ فِي الْعَوَالِمِ الْعَيْنِيَّةِ الْعَيَانِيَّةِ وَ اسْتِنَادَةُ الْوُجُوهِ الرَّوْحَانِيَّةِ الْإِيْقَانِيَّةِ الْإِنْتِقَانِيَّةِ...».

دايره چهاردهم، غيبه: «غَابَتْ فِي غَلَبَاتِ غَلَابِهَا غَلَبَاتُ النُّفُوسِ وَ غِيَاهِبُ الْعُكُوسِ وَ ابْيَضَّتْ بِلُوْغِ الْبَالِغِ وَجُوهُ صَحَائِفِ الطُّرُوسِ وَ هِيَ دَايِرَةُ النَّصْرِهَا لِذَا فِعْلَةٍ لِلْعَسْرَةِ...».

دايره پانزدهم، هاييه: «وَ هِيَ آخِرَةُ الدَّوَايِرِ وَ مَحَلِّ (ناخوانا) بَضَائِرِ السَّرَائِرِ عَلَى أَهْلِ الْبَشَائِرِ وَ الْبَصَائِرِ...».

این دایره خود مشتمل بر پانزده فصل به شرح زیر است:

فصلٌ منها فی الإلهیات وَ هِيَ أَرْبَعٌ وَ أَرْبَعُونَ قِسْمًا بِحَسَبِ أَرْبَعِ أَرْبَعِينَ إِسْمًا.

فصلٌ منها فی الْمَلَكِيَّاتِ الرَّوْحَانِيَّاتِ وَ الْحَقَائِقَاتِ وَ الْجِسْمَانِيَّاتِ.

فصلٌ منها فی الْإِنْسَانِيَّاتِ الْجِيَوَانِيَّاتِ.

فصلٌ منها فی النَّبَوَاتِ وَ السُّلَيْمَانِيَّاتِ وَ الْجِنِّيَّاتِ.

فصلٌ منها فی الْخِلَافَةِ وَ الْإِمَامَةِ وَ الصِّدِّيقَاتِ وَ الْوَلَايَاتِ.

فصلٌ منها فی مَعْرِفَةَ تَفْسِيرِ الْكِتَابِ وَ تَنْزِيلِ الْخِطَابِ.

فصلٌ منها فی الْفِقْهِيَّاتِ وَ الْأَدْيَانِ الْمُخْتَلِفَةِ فِي الْأَلْقَابِ الْمُتَّجِدَةِ فِي الْبِنَاتِ.

فصلٌ منها فی اللُّغَاتِ وَ مَا يَتَعَلَّقُ.

فصلٌ منها فی أَصْلِ النَّحْوِ وَ رَسْمِ الْإِثْبَاتِ وَ الْمَحْوِ.

فصلٌ منها فی طِبِّ الْأَبْدَانِ الْأَدْيَانِ.

فصلٌ منها فی السِّيَّارَاتِ وَ الطِّيَّارَاتِ.

فصلٌ منها فی أَصْلِ السُّحْرِ وَ السَّحْرَةِ وَ الْغَرَسِ وَ الشَّجَرَةِ.

فصلٌ منها فی حَقِيقَةَ الْهَوَاءِ الْمُسَمَّى بِالْإِلَهِ الْمَعْبُودِ الْمُنْشَعِبَةِ مِنْهُ أَهْوِيَةُ الْخَلِيفَةِ فِي السَّعْيِ

إِلَى مَوْرِدِ الْوَارِدِ الْمَوْرُودِ.

فصلٌ منها فی كَيْفِيَّةَ صَبْرٍ وَ دَوَاعِيَ النَّفْسِ هِمَّةً تَحْكُمُ عَلَى اللَّمْتَيْنِ وَ تَطْرَحُ بِلَعْلَتَيْنِ.

فصلٌ منها وَ هُوَ آخِرُ الْفُصُولِ فِي مَعْرِفَةِ مَرْجِعِ كُلِّ رَاجِعٍ وَ مَرَدِّ كُلِّ مَرْدُودٍ وَ مَصِيرِ كُلِّ

شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ.

در پایان این نسخه از اثر، علاوه بر افتادگی متن، ترمیم‌های غیراصولی صورت گرفته

و خواندن مطالب پایانی را دشوار نموده است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۳۲۵۳، دارای ۶۹۸ صفحه، نام کاتب نامعلوم و به خط نسخ نوشته شده است.

کتابخانه تویقایی سرای، ش ۱۴۱۸ الف، برگه‌های ۳ الف-۲۸۸ الف. کاتب محمد بن حاج جندری کاشغری، قاهره، رجب ۷۱۸ق، در صفحه عنوان این نسخه آمده که مطالب مندرج در آن به نظر فرزند سعدالدین حموی (صدرالدین ابراهیم) رسیده و در برگ ۲ الف، اجازه روایت کتاب به تأیید وی آمده است.^۱

کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۸۵، برگ‌های اب - ۲۰۵ب، کاتب مسعود بن اسحق بن محمد، محرّم ۷۳۶ق.

کتابخانه فاتح، ش ۲۷۸، ۲۱۳ برگ، کاتب آن معلوم نیست، اما تاریخ کتابت مربوط به جمادی الثانی ۷۰۱ق در قاهره است. این نسخه مجلد دوم کتاب است که سلسله سند روایت متن به تاریخ ۷۳۱ق در بیت المقدس را نیز دارد.

کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۵۷، برگ‌های الف-۲۰۹ب.

کتابخانه نور عثمانیه، ش ۲۵۷۷.

کتابخانه ینی جامع، ش ۷۲۶ در ۵۳ برگ با عنوان *محبوب المحبتین و مطلوب الواصلین*. در نسخه‌های زیر این رساله با نام *محبوب القلوب* آمده است:^۲

کتابخانه شهید علی پاشا، رساله اول، مجموعه ش ۱۳۴۲، برگ‌های ب-۱۳۹. کتابخانه دولتی آلمان، برلین، ذی الحجه ۶۴۳ق. کتابخانه جلاله افندی، ش ۱۰۷۸ و ۱۰۹۶. کتابخانه اورخان غازی، ش ۱۰۹۶. کتابخانه عمومی بوسرا، ش ۷۷. نسخه‌ای از مجلد دوم به شماره ۱۲۲۴ در کتابخانه مغنيسا، در ۱۷۵ برگ موجود است که در آن نیز با نام *محبوب القلوب* آمده است.

۲۹. *تأویل حدیث عشره*: این رساله به زبان فارسی و در مجموعه اسعدافندی، رساله اول مجموعه ش ۱۷۶۰، برگ‌های اب تا ۸ ب موجود است.^۳

1. *Yazmalar Katalogu Topkapi Sarayi Müzesi Kütiüphanesi Arapça*, Fahmi Edhem(ed.), Istanbul, Topkapi Sarai Müzesi, 1966, p.145.

۲. ششن، رمضان، *مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا*، استانبول، ۱۹۹۷م، ص ۴۷۸.

۳. موارد ۲۹-۳۱ و ۳۴-۳۵ و ۳۷ و ۴۱ و ۴۳-۵۴ از این منبع نقل شده است: رحمتی، محمد کاظم، «سکینه

الصالحین»، وبگاه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ش، صص ۴-۷.

۳۰. *أسألُه و أجوبُه: مغنیسا، رسالُه ششم، مجموعه ش ۲۹۳۶، کاتب کمال‌الدین کاشی، برگ‌های ۱۵۴-۱۵۷.*

۳۱. *کیفیت صدورالعالم عن الله: موضوع: سئالات صدرالدین قونوی از سعدالدین حموی.*

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۹۳۹۹، شماره بازیابی ۳۹۲۳/۲۰.

۳۲. *تحقیق المراتب الخمس و شرح حدیث بنی الاسلام علی خمس^۱.*

۳۳. *لطائف التوحید فی غرائب التفرید: این رساله به زبان فارسی و در مجموعه عاطف افندی، ش ۲۲۴۱، و در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۷۹۱۱ و تاریخ کتابت ۱۰۸۳ق موجود است. همچنین نسخه‌ای به شماره بازیابی ۳۴۵۵/۳۱۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است که زبان آن فارسی است و بین سال‌های ۱۰۶۳-۱۱۴۱ق، در ۴۵۷ صفحه نوشته شده است. بیشتر اوراق به خط بسیار ریز، از کاتبی به نام احمد غلام عمله خزانه است.^۲*

۳۴. *بحرالمعانی / بحرالمعانی فی التصوف: موضوع آن گزارشی از عروج سیزده روزه سعدالدین در سن چهل سالگی و تجربه خلع بدن توسط وی است. اگر گزارش نورالدین عبدالرحمن جامی درباره عروج سعدالدین از رساله *الإنسان الکامل* عزیزالدین نسفی گرفته نشده باشد، احتمالاً برگرفته از این منبع است.^۳*

۱. افشار، ایرج، «حموی»، فرهنگ ایران زمین، تهران، رشدی، ۱۳۵۴ش، ج ۱۳، ص ۳۰۶.

۲. آصف فکرت، محمد، فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، به کوشش بهروز ایمانی، مشهد، ۱۳۶۹ش، ص ۴۸۲؛ گنجینه بهارستان، حکمت، به کوشش علی اوجیبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ش، ج ۱، صص ۴۳۵ - ۴۵۶.

۳. این اثر در مقدمه کتاب *المصباح فی التصوف*، به کوشش نجیب مایل هروی، ص سی و شش، به عنوان یکی از آثار به چاپ رسیده سعدالدین حموی ذکر شده، اما به نظر می‌رسد که این رساله تاکنون به چاپ نرسیده و ممکن است منظور مصحح محترم *بحرالمعانی و صفو الأمانی* باشد که عبدالحمی حبیبی افغانی طی مقاله‌ای در نشریه *یغما*، ش ۳۲۵، صص ۱۱۴-۱۱۹، ۱۳۵۴ش آن را معرفی کرده است. کتاب کهن دیگری نیز به نام *بحرالمعانی*، مشتمل بر شرح حال عرفانی ۶۴۰ تن از عرفای سده ۹ق، به روایت محمد بن نصیرالدین جعفر حسینی مکی موجود است که به کوشش محمد سرور مولایی در نشر علم به سال ۱۳۸۶ش در تهران به چاپ رسیده است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر: کتابخانه سلیمانیه، ش ۷۰۶، برگ‌های اب-۹۲ الف، کاتب احتمالاً خلیل بن موسی بن محمود قطرانی در ۷۳۳ یا ۹۳۳ ق. کتابخانه کوپرولو، استانبول، برگ‌های ۹۲ الف-اب، کتابت شده در ۷۳۳ ق.

۳۵. *ملفوظات سعدالدین*: این نسخه را همان *مقاصد السالکین*، اثر محمد بن احمد بن محمد دانسته‌اند.^۱

۳۶. *علوم الحقیقیه*.^۲

۳۷. *حقایق الحروف*: پرتوپاشا (کتابخانه سلیمانیه)، رساله دوم، مجموعه ش ۶۰۶، برگ‌های ۱۲-۱۷، کاتب عبدالله بن محمد، ۱۰۶۴ ق. همچنین در ادامه نسخه کتاب *الحرف* که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۶۰ در ۲۶ ورق موجود است، از ورق ۹۱۵-۹۱۷ مطالب با نام *حقایق الحروف* عنوان یافته‌اند و تحت شماره ۹۱۵ نیز در همان مکان قابل بازیابی می‌باشد. موضوع این رساله مختصر، تعریف حال و مقام در تصوف است.

۳۸. *المرفوع المصنوع فی المجموع المسموع*.

۳۹. *سفینه الأبرار فی اللجج الأسرار*.^۳

۴۰. *کتاب الحرف*: نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۷۶۰ در ۲۶ ورق درج شده، کاتب آن نامعلوم و به خط نسخ نوشته شده است. موضوع: تأویل الف و حروف دیگر و نیز سخنی در مراتب چهار حرف اسم شریف الله و تطبیق آن با قلب، عقل، نفس و روح آدمی، و ربط و نسبت آنها با ملائک مقرب الهی و تطبیق آنها با پیامبر اکرم (ص) و خلفای راشدین و فروع اسلام است. در پایان این اثر صفحاتی به نام *حقایق الحروف* نامگذاری شده که در تعریف حال و مقام در تصوف است.

۴۱. *کلام سعدالدین در تعابیر حروف و هجاء / رساله فی معانی الحروف و الهجاء*: با این نام، دو نسخه در فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۱۲ و ۴۴۱ معرفی

۱. نفیسی، سعید، *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تهران، ۱۳۴۴ ش، ص ۷۲۴.

۲. این رساله تنها در *مقدمه المصباح فی التصوف*، به سعدالدین نسبت داده شده است. نک: مایل هروی، *نجیب*، ص سی و شش.

۳. بغدادی، اسماعیل پاشا، *هدیه العارفین*، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۷ ق، ج ۲، ص ۱۲۴.

گردیده و ظاهراً اصل نسخه در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۴۷۹۵ در ۱۱۷ برگ، موجود است. موضوع: از عنوان اثر و آغازینه آن به نظر می‌رسد که یکی از مریدان سعدالدین شرحی براقوال او نگاشته است: «قال الشيخ المحقق قطب الاولیاء سعدالحقّ والملة و الدین الحمویة - قدس سره -». مشرب این اثر نیز تأویلی است و در آن حروف الفباء زبان عربی به ترتیب تأویل شده است. نسخه با افتادگی‌هایی همراه است و کاتب اثر معلوم نیست.

۴۲. کلمات سعدالدین حمویه: رساله‌ای آمیخته به نظم، که نسخه‌ای از آن به شماره ۱۲۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. این نسخه افتادگی‌های بسیاری در متن دارد و کاتب آن معلوم نیست. از عنوان اثر و آغازینه آن به نظر می‌رسد که یکی از مریدان سعدالدین اقوال او را درباره حکم الهی، تحکم و حکمت بیان کرده و سپس به تأویل حروف پرداخته است: «من کلمات شیخ الکامل سعدالدین حموی قدس سره». موضوع: آغاز اثر نشان می‌دهد که مرید سعدالدین در حال نوشتن رساله‌ای آموزشی بوده: «إعلم وفقکم الله إن حکم التّحکم یكون بعد نشر الحکمة المتوسّطة...» و مشتمل بر ابیاتی از کتاب الشان العارف بالقرآن و استواء الرحمن است: «قال صاحب کتاب الشان العارف بالقرآن و استواء الرحمن» که در حاشیه اثر، این کتاب از تألیفات شیخ اکبر محی‌الدین عربی دانسته شده، سپس در متن افتادگی‌های بسیار اتفاق افتاده، که طبعاً نیازمند مقابله با نسخه‌های موجود دیگر می‌باشد. اما آنچه که باقی مانده، نشانگر بحثی در تأویل حروف است.

۴۳. ادعیه سعدالدین حمویه: نسخه‌ای از آن ضمیمه مجموعه ش ۴۸۱۹ کتابخانه ایاصوفیا، و فیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۳۱ موجود است. این نسخه مختصر با ادعیه کوتاهی آغاز می‌شود و کاتب ادعا می‌کند که آنها را از خطی که منقول از خط صدرالدین ابراهیم، پسر شیخ سعدالدین حموی بوده، نقل می‌کند. سپس مطالب کاملاً تغییر محتوا می‌دهد و اقوالی از مشایخ صوفیه در موضوعات گوناگون نقل می‌شود: «قال مسکین الدارمی، قال یحیی بن زیاد، قال مراد بن سعید، قال غصامر بن جنید، قال شبيب بن البرصا» و بعد از آن متن پایان می‌پذیرد.

۴۴. کشف الغطاء و رفع الحجب / کشف المحجوب: این رساله به زبان عربی است و در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۵۸، برگ‌های ۲۰۸ ب - ۲۱۴ الف نگهداری می‌شود. کاتب آن مسعود بن اسحق بن محمد بن محمود بن احمد مرشدی اسحاقی مولوی آنقروی است و

- در کتابخانه موزه مولوی قونیه، رساله دوم، ش ۱۶۳۹، برگ‌های ۵۷ ب - ۶۰ الف نیز موجود است.^۱
۴۵. *مفاتیح الأسرار*: هاشم پاشا، ش ۴، ۶۰ برگ، کاتب علی حیدر، ۱۳۰۳ق.
۴۶. *کتاب التقط*: شهید علی پاشا، رساله چهارم ش ۵۶۵۵، برگ‌های ۷۶ب-۷۷ الف.
۴۷. *رساله‌ای در تأویلات*: این رساله به فارسی و در مجموعه کتابخانه مجلس، ش ۲۱، مجموعه ۴۵۰، برگ‌های ۲۰۵ - ۲۰۸ موجود است.
۴۸. *ذکر جبرائیل*: این رساله به فارسی است و در مجموعه رشید افندی کتابخانه سلیمانیه، رساله ۳۱، مجموعه ش ۱۲۹۵، برگ‌های ۳۵۳ب-۳۵۷ الف نگهداری می‌شود.
۴۹. *الوسائل السبع*: شهید علی پاشا، مجموعه ش ۲۷۳۵، برگ‌های ۲۲۳-۲۲۴.
۵۰. *رساله فی ظهور ختم الولایه*: این رساله به زبان عربی است و در کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۸۵، برگ‌های ۲۰۶ الف-۲۰۷ ب، نگهداری می‌شود و کاتب آن مسعود بن اسحق بن محمد بن محمود بن احمد مرشدی اسحاقی مولوی آنقروی در ربیع الاول ۷۴۱ق، در قاهره آن را کتابت کرده است.
۵۱. شرح حدیث کنت کنزاً مخفیاً: این رساله به زبان فارسی است و در مجموعه سراز، کتابخانه سلیمانیه استانبول، رساله سوم، مجموعه ۳۹۰۹، برگ‌های ۴۹ب-۵۱ الف با تاریخ کتابت ۸۲۸ ق موجود است.
۵۲. *رساله‌ای در بیان خواصّ سورۃ یس*: حموی در این رساله خاطر نشان می‌کند که این رساله را پس از استجازه از ائمه هدی(ع)، که عالمان حقیقی به علم جفرند نوشته، و اسم اعظم را از سورۃ یس یافته و برگرفته است. این رساله به فارسی است و در مجموعه اسعد افندی، کتابخانه سلیمانیه استانبول، رساله سوم، مجموعه ش ۳۷۹۰، برگ‌های ۴۱ ب-۴۲ الف، با تاریخ کتابت ۹۹۹ ق موجود است.
۵۳. *رساله‌ای در بیان تحقیق صلوة/ کتاب الصلوة فی القالب*: این رساله فارسی در مجموعه سراز کتابخانه سلیمانیه استانبول، رساله دوم، مجموعه ش ۳۹۳۱، (ناقص) برگ‌های ۱ب-۳۲ ب نگهداری می‌شود.

1. *Türk Tarid Kurumu Basimevi, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*, A. Gölpinarlı(ed.), Ankara, 1967, vol.1, pp.19-216.

۵۴. رساله فی علم الحروف: این رساله فارسی در مجموعه شهید علی پاشا، رساله هجدهم، مجموعه ش ۱۳۴۲، برگ‌های ۲۶۳ب-۲۶۶ب، ضمن مجموعه‌ای که توسط محمد بن عبدالله بن مسعود در ۱۰ جمادی الثانی ۸۳۸ ق کتابت شده موجود است.

۲.۱.۱. آثاری از سعدالدین حموی بدون ذکر محل نگهداری:^۱

در نسخه ش ۷۲۶ کتابخانه ینی جامع، کتابشناسی از آثار حموی آمده که عناوین زیر در آن فهرست ذکر شده است:

۱. اصل فی فضل المغرب؛ ۲. کتاب العین و النظر؛ ۳. رساله الحلّ والعقد؛ ۴. کتاب حق الوقت والساعة؛ ۵. کتاب حرف المعراج؛ ۶. رساله استواء الرحمن؛ ۷. الكلمات الانجیلیه؛ ۸. کتاب مقامات الصلیه؛ ۹. کتاب المقابله المناظرین؛ ۱۰. کتاب المثالثات المَلک والمَلک؛ ۱۱. کتاب ستر الحروف و الكلمات؛ ۱۲. کتاب التّعرف فی معنی التّکشف؛ ۱۳. کتاب طهاره النّبی(ص)؛ ۱۴. کتاب التّأیید و النظر.

۳.۱.۱. آثار بدون عنوان و منسوب به سعدالدین حموی:^۲

در فهرست‌های گوناگون آثاری وجود دارد که بدون ذکر عنوان به سعدالدین حموی نسبت داده شده است که عبارت‌اند از: ۱. جارالله افندی، ش ۲۰۷۷، برگ‌های ۹۶ب-۱۰۱ الف، زبان این اثر فارسی است. ۲. محمودپاشا، رساله هفتم، مجموعه ش ۲۷۸، برگ‌های ۲۶ب-۴۲ الف، فاقد صفحه عنوان. ۳. شهید علی پاشا، رساله نهم، مجموعه ش ۲۷۷۱، برگ‌های ۱۷۵ب-۱۸۱ب، با تاریخ کتابت ۱۰۲۳ق، مشتمل بر بحثی در زمینه اهمیت حرف الف. این رساله متفاوت از رساله فی الحروف است که در قبل ذکر شد؛ ۴. سراز، ش ۳۹۵۱، برگ‌های ۳۳ب-۴۳ب، مشتمل بر اقوالی از صوفیان پیش از او و نمونه‌هایی از اشعار حمویه؛ ۵. لاله لی، ش ۳۷۴۱؛ ۶. مغنيسا، ش ۱۲۲۴، تاریخ کتابت ۷۲۷ق، ۱۷۵ برگ، این اثر به زبان عربی است؛ ۷. مغنيسا، رساله دوم، مجموعه ش ۲۹۳۶، برگ‌های ۱-۴۲، زبان این اثر فارسی است و ظاهراً در ۸۶۴ ق توسط محمد نوربخش کتابت شده است. ۸. تویقایی سرای، نسخه

1. Elias, J. J., pp.53-75.

2. Ibid.

۱۴۱۸ الف، برگ‌های ۲۸۸ الف-۲۹۵ الف، زبان این اثر عربی است و ظاهراً رساله‌ای باطنی است که از آخر افتادگی دارد. کاتب این اثر محمد بن حاج بن محمد جندری کاشغری است که در پانزدهم جمادی الثانی ۷۱۶ق در بحرآباد آن را کتابت کرده و به این نکته توجه داده که مؤلف در آغاز صبح یکشنبه دهم ذی الحجّه ۶۴۹ق درگذشته است. اگر تاریخ درگذشت سعدالدین را مطابق با نقل مراد المریدین در شب شنبه هجدهم ذی الحجّه سال ۶۴۹ق در زادگاهش در نظر آوریم،^۱ با اختلاف هشت روزه‌ای که ممکن است توسط کاتب روی داده باشد، شاید این اثر آخرین تألیف سعدالدین باشد.

۴.۱.۱. معرفی نسخه‌های چاپی کتب و رسایل:

۱. المصباح فی التصوف؛ ۲. قلب المنقلب؛ ۳. سکینه الصالحین فی معرفه قواعد الیقین؛ ۴. فی علوم الحقایق و حکم اللقایق.

۱. المصباح فی التصوف: که موضوع آن آموزه‌های نظری و عملی در تصوف با رویکرد تأویل حروف است.

معرفی نسخه خطی اثر: از این رساله دو نسخه، ضمیمه مجموعه ش ۳۸۳۲ در کتابخانه ایاصوفیا موجود است که هر دو نسخه در سال ۸۶۶ق در دمشق توسط محمد کتاب گیلانی فومنی کتابت شده و به زبان فارسی است. این رساله ۷۲ برگ ۱۵ سطری از مجموعه مذکور را در دارد و از برگ ۲۵۰ آغاز و به برگ ۳۲۲ ختم می‌شود.

معرفی نسخه چاپی اثر: رساله المصباح فی التصوف نخستین بار به کوشش نجیب مایل هروری توسط نشر مولی در تهران به سال ۱۳۶۲ شمسی به چاپ رسیده است.

معرفی فصول و ابواب: در این رساله هر یک از مباحث با عنوان «مصباح» نامگذاری شده و مشتمل بر ۵۳ مصباح، ناظر بر جنبه‌های نظری و عملی در تصوف از منظر سعدالدین حموی، و متضمن تأویلات حروفی است. این رساله با ذکر دو روایت از رسول اکرم (ص) درباره ظهر، بطن، حدّ و مطلع حروف، و نیز با نقل روایتی منسوب به امام علی (ع) با مضمون «علم نقطه‌ای بود که جاهلان بسیارش کردند»، آغاز می‌گردد.

۱. میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، ص یازده.

۲. *قلب المنقلب*: که در احوال و اطوار قلب با رویکردی تأویلی نسبت به اسماء الهی است. معرفی نسخه خطی اثر: متن عربی رساله *قلب المنقلب* در دست نیست. از ترجمه فارسی آن سه نسخه شناسایی شده است: ۱. نسخه کتابخانه نعمت الیه در تهران، که به خط نستعلیق در مجموعه ش ۲۵۵ همراه با چند رساله دیگر کتابت شده است؛^۱ ۲. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که به خط نسخ خوانا، به سال ۱۲۰۴ ق بازنویسی شده و در مجموعه شماره ۵۸۷۱ موجود است؛^۲ ۳. نسخه هرات که این نسخه به خط نستعلیق همراه با چند رساله کوتاه از بابا افضل کاشانی کتابت شده و ترقیمه کاتب فاقد تاریخ کتابت می‌باشد، اما احتمالاً در اواخر قرن ۹ ق کتابت شده است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این رساله به کوشش نجیب مایل هروی طی مقاله‌ای در نشریه معارف، ش ۲، ۱۳۶۷ش، به چاپ رسیده و نسخه‌های اساس، نسخه هرات و نسخه دانشگاه تهران بوده است.

ویژگی اثر: این رساله پس از درگذشت سعدالدین در سال ۶۷۲ ق به کرمان برده شده^۳ و مشایخ آن دیار با آن آشنا شده‌اند. به هنگام حضور صلاح‌الدین ابوالحسن بلغاری، از مشایخ سلسله نقشبندی (م ۶۹۸ ق) در شهر کرمان، این رساله به یکی از مریدان وی به نام اخی منصور، که ظاهراً برادرزاده شیخ نیز بوده است، سپرده شده تا ترجمه و رمزگشایی شود. با آنکه این مرید از عهده انجام این مهم برآمده، اما شیخ حسن به دلیل وصیت سعدالدین در کتمان مفاهیم این رساله، اجازه استنساخ آن را نداده و تا اوایل سده ۸ ق این ترجمه از سواد به بیاض نیامده است، تا آن که مریدی آگاه آن را به نگارش درآورده و به کتابخانه عامره کرمان برد تا ماندگار گردد. در دیباچه‌ای که به قلم کاتب نوشته شده چنین آمده است:

۱. دیباجی، سیدابراهیم، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوربخش، تهران، ۱۳۵۲ش، ص ۹.

۲. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ۱۳۵۷ش، ص ۱۱۵.

۳. کرمانی، ناصرالدین منشی، *سمط العلی للحضرة العلیاء*، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۶۲ش، ج ۲،

«قُدْوَةُ السَّالِكِينَ وَسَيِّدُ الْوَاصِلِينَ شَيْخُ سَعْدِ الدِّينِ حَمَوِيِّ قُدْسِ اللَّهِ رُوحَهُ أَيْنَ رَأَى قَلْبَ الْمُنْقَلَبِ نَامَ كَرْدِهِ وَ ذَكَرَ كَرْدَهُ هَرَّ كَمَا فِي رِسَالِهِ رَأَى حَلَّ كَرْدِهِ، أَوْ خَاتَمَ أَوْلِيَاءِهِ اسْت.»^۱

معرفی فصول و ابواب: این رساله با ذکر احادیث نبوی آغاز می‌شود. سپس با تمسک به قرآن و احادیث به بیان انواع و اطوار قلب می‌پردازد و هر طور را با اسمی از اسماء الهی مرتبط می‌کند. صدر و صمد، قلب و قادر، شغاف و رحیم، فؤاد و فتاح، حبه القلب و فائق وحی، سویدا و سلام، مهجة و جلال و جمال و الله و نود و نه اسم که همگی برگرفته از قرآن کریم اند.

۳. سکینه الصالحین فی معرفة قواعد الیقین: که دربارهٔ بدایات و نهایت اخلاق عرفانی با رویکردی تأویلی از اسم شریف الله، دارای چهار باب است که هر باب با احوال یکی از انبیاء الهی مرتبط است. به بیان دیگر، این رساله به تشریح آفات و موانعی می‌پردازد که از طریق اعضای بدن وارد می‌شوند و سالک را از مطلوب خویش دور نگاه می‌دارند و شیخ سعدالدین هر یک از آنها را با استناد به آیات قرآن، احادیث نبوی و سخنان بزرگان سنجیده و بیان داشته است.

معرفی نسخه‌های خطی اثر:^۲

۱. نسخهٔ مجلس: این رساله به شماره ۱۰۶۹۶ در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی موجود است و توسط عمر بن محمد بن حاج محمد بن ابی القاسم بن احمد شیرکان در ۶۷۰ ق به قطع ۱۲×۱۵ در ۸۸ برگ ۱۱ سطری با خط نسخ معمولی همراه با عناوین شنگرف کتابت شده و به زبان فارسی است. البته عنوان کتاب و نام مؤلف آن در برگ اول به خط کهن، با احتساب اختلاف رنگ مرکب در نام مؤلف آمده است. ارزش این نسخه بیشتر به دلیل ذکر نام سعدالدین حموی در آغاز رساله به عنوان مؤلف است. دربارهٔ کاتب این نسخه اطلاع دقیق و درستی در دست نیست و تنها می‌دانیم که او مترجم کتاب *آداب المریدین ضیاء الدین ابوالنجیب سهروردی* (۵۶۳-۴۹۰ ق)، عمّ شهاب‌الدین ابو حفص سهروردی (۶۳۲-۵۳۹ ق) صاحب *عوارف المعارف* است.

۱. قلب المنقلب، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجموعهٔ شماره ۱۴ / ۵۸۷۱، تصویر ۱۶.

۲. فرجی، میثم، مقدمه بر *سکینه الصالحین فی معرفة قواعد الیقین*، سعدالدین حموی، به کوشش میثم فرجی، پایان نامهٔ دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ۱۳۹۱ش، صص ۲-۳.

۲. میکروفیلم دانشگاه تهران: این رساله در اصل رساله‌ی هفتم مجموعه‌ی ش ۱۱۸۴ کتابخانه‌ی حسین چلبی بورسه است که میکروفیلمی از آن در دانشگاه تهران به شماره ۱۵۲ یافت می‌شود و در ۵۶ صفحه ۲۱ سطری با خط نسخ نگارش شده که در ابتدای آن نام نجم‌الدین کبری به عنوان مصنف آمده، اما کاتب این نکته را تذکر می‌دهد که در نسخه‌ی منقول، نام مصنف در متن کتاب نبوده و در بیرون درج شده است. این رساله را پژوهشگرانی چون ذبیح الله صفا، احمد منزوی و توفیق سبحانی در ذیل آثار نجم‌الدین کبری آورده‌اند، اما در *ایضاح المکنون* از جمله آثار سعدالدین حموی به شمار آمده و سعید نفیسی نیز در مقاله «خاندان حموی»، و هم چنین در کتاب *تاریخ نظم و نثر خود این رساله را از آن سعدالدین حموی می‌داند.*

۳. فاتح استانبول: این رساله چهاردهمین رساله از مجموعه‌ی ش ۵۴۲۱ کتابخانه‌ی فاتح استانبول است. تاریخ کتابت آن اول جمادی الاول تا پایان جمادی الآخر سال ۷۲۷ ق می‌باشد و کاتب آن شیخ علی بن دوست خدا بن خواجه بن حاج قماری رفاعی آنقروی است.

معرفی نسخه‌ی چاپی اثر: این رساله به کوشش محمد کاظم رحمتی طی مقاله‌ای در ویگاه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی درج گردیده است. مصحح دیگر این اثر میثم فرجی است که در قالب پایان‌نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی ارشد *سکینه الصالحین* را تصحیح نموده است.

ویژگی اثر: *سکینه الصالحین* را می‌توان رساله‌ای اخلاقی در تصوف اسلامی دانست که سعدالدین حموی در تألیف آن از متون اخلاقی مهمی نظیر *رساله‌ی قشیری* عبدالکریم قشیری، *احیاء علوم الدین* غزالی و *المنهاج* حلیمی بهره برده است. بیان مطالب تا حدی دور از پیچیدگی دیگر آثار حموی می‌باشد و گویی برای استفاده‌ی عموم مریدان نگاشته شده است. این اثر در میان آثار صوفیه به *جوامع الأداب الصوفیه* از ابو عبدالرحمن سلمی (۱۲۵ق) و *التصغیه فی احوال متصوفه*، نوشته‌ی قطب‌الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر عبادی (۵۴۷ق) شباهت دارد به بیان رسوم و عادات صوفیانه اختصاص دارند.^۱

معرفی فصول و ابواب: این رساله به تناسب رویکرد تأویلی که به اسم شریف الله دارد، دارای ۴ باب است که هر باب با احوال یکی از انبیاء الهی ارتباط داده شده و در

۱. رحمتی، محمد کاظم، ص ۱۰.

تمامی متن، آیات قرآن و روایات نبوی(ص) و نیز عقاید وی که مؤید مذهب شافعی اوست، به چشم می‌آید.

اوایل و بدایات: «در بیان عدل انسان و معرفت عدل حق تعالی و این در معنی الف الله است و اهل لغت آن را همزه می‌خوانند و نصیب زکریا(ع) از عدل است». و اواخر و نهایت: «در بیان احسان و ایتاء ذی القربی و نصیب یحیی(ع) از احسان است و آن در لام اول کلمه الله است». موانع و آفات: «در بیان نهی از منکر و فحشاء و آن در حرف سیم الله است و نصیب عیسی(ع) در وی است». تبدیل اخلاق: «و آن در نهی بغی است و نصیب الیاس(ع) از وی است و آن در حرف چهارم الله است». اساس این چهار باب تفسیر اخلاقی آیه شریفه ۹۰ از سوره مبارکه نحل است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَ آيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ».

۴. فی علوم الحقایق و حکم اللّٰقیق: که درباره عرفان نظری است. معرفی نسخه خطی اثر: از این رساله نسخه‌ای در مجموعه بغدادلی افندی، رساله سوم، مجموعه ش ۲۱۵۵، برگ‌های ۴۳ب-۴۴ب، به زبان عربی موجود است که نسخه‌ای ناقص، و با تاریخ کتابت دوازده رمضان سال ۱۰۹۳ق است. نام کاتب در پایان رساله نیامده، اما از نحوه آغاز متن چنین برمی‌آید که توسط خود شیخ یا از اصل نسخه برای ارشاد مریدی که با عنوان فرزند و نور دیده از او یاد شده، نوشته شده است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این رساله به کوشش محمد کرد در ضمن مجموعه الرسائل در قاهره به سال ۱۳۲۸ق، صفحات ۴۸۷ تا ۴۹۸ به چاپ رسیده و هجدهمین رساله از این مجموعه است.

معرفی فصول و ابواب: این رساله ۸ فصل دارد که هر یک مشتمل بر آیات قرآن، احادیث نبوی، احادیث عرفانی و اقوال برخی مشایخ است و عناوین آنها بدین شرح آمده است:

فصل اول: حقیقتة الحقایق؛ فصل دوم: معرفت به حق و انواع آن؛ فصل سوم: صفات حق؛ فصل چهارم: ظهور حق در مظاهر اشیاء؛ فصل پنجم: معانی غریبه؛ فصل ششم: انسان کامل. فصل هفتم: اوصاف انسان کامل؛ فصل هشتم: وحدت وجود و کثرت مظاهر.

۲.۱. اجازه نامه‌ها

۱. اجازه به علاءالدین مصری، مصر، ذی القعدة ۶۲۸ ق.^۱
۲. اجازه به قاضی کمال‌الدین احمد بن العزیز مراغینی (مدائنی)، هرات، ۶۴۱ ق.^۲
۳. اجازه به امام شمس‌الدین ابوعلی ابن ابوبکر مقرئ جاجرمی، ۶۴۳ ق.^۳
۴. اجازه به نجم‌الدین عثمان بن موفق ادکانی^۴ (اردکانی)، خراسان، ۶۴۵ ق.
۵. اجازه به امام شرف‌الدین طیب جورندی/ خورندی، خراسان، ۶۴۸ ق.^۵

۳.۱. نسبت نامه خرقه‌ها^۶

۱. نسبت نامه خرقه محمد بن زکریای رازی، آمل، ۶۴۷ ق.
۲. نسبت نامه خرقه شهاب‌الدین محمد بن محمد بن ماهان سمنانی، آمل، ۶۴۹ ق.

۴.۱. نامه‌ها

۱. نامه به شیخ اکبرمحمی‌الدین ابن عربی.^۷ این نامه مهم حاوی اشعاری با مشرب تأویلی و حروفی، و نکاتی درباره عرفان نظری است. این نامه به ویژه مشتمل بر ایراداتی است که سعدالدین بر اظهار نظر شیخ اکبر در کتاب *التجلیات* او دارد و نیز به ابن عربی می‌گوید: «من نام، احوال، وقت و مقام شیخ را از قرآن پدید کردم که در کتاب قدیم ذکر همه آحاد آمده است» و از شیخ می‌خواهد که او نیز این کار را در حق سعدالدین انجام دهد.

۱. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.

۲. حموی، غیاث‌الدین هبه الله، صص ۱۶۵-۱۶۶.

۳. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.

۴. حموی، غیاث‌الدین هبه الله، ص ۸۷. ضمن حکایتی که دلالت بر برکت نظر شیخ سعدالدین بر این مرید دارد، آمده است: «...ثمّ البسنى الخرقه و نظمتى فى سلك المریدین...»، اما اجازه نامه یا نسبت خرقه به صورت مشخص و مرسوم نیامده است.

۵. مایل هروی، نجیب، ص سی و پنج.

۶. همو، ص پانزده.

۷. نسخه خطی شماره ۱۱۹۱، کتابخانه دکتر میناسیان، به نقل از موله، ماریان، ص ۲۲. این نامه با نشانی یاد شده یافت نشد و نگارنده آن را در مجموعه رسایل *مواقع النجوم و رسایل مختلفه دیگر*، خطی، ش ۱۲۶، فیلم ۵۹۴، کتابخانه مجلس شورای ملی، ورق ۱۱۲ و ۱۱۳ یافت.

۲. نامه به امام عزالدین مروزی:^۱ که موضوع آن توصیه‌های اخلاقی، عرفانی است که عموماً مشایخ به مریدان خود داشته اند. اما سعدالدین به تعبیر رؤیا و توصیه به ذکر و ورد نپرداخته است. هویت مخاطب روشن نیست، اما از نوع خطاب سعدالدین برمی‌آید که مخاطب وی از مریدان خاص بوده، که الفاظ امام و فرزند عزیز برایش به‌کار رفته و گویا در نامه خود از قبض و بسطی که برایش رخ داده، حکایت کرده است.

معرفی نسخه خطی اثر: این نامه در جنگ خطی لالا اسماعیل به شماره ۷۴۱ موجود است و میکروفیلم این جنگ به شماره ۵۷۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در فهرست میکروفیلم‌ها ج ۱، ص ۴۹۹ نگهداری می‌شود که متن نامه در ورق هشتم آن آمده است. این مجموعه در سده ۸ق نگاشته شده و ظاهراً کاتب آن را از روی نسخه اصلی استنساخ نموده و آورده که اصل نامه به سال ۶۳۹ق به زبان فارسی نگاشته شده و با عبارت «کتاب محمد بن مؤید حموی» پایان پذیرفته است.

معرفی نسخه چاپی اثر: این نامه به کوشش نصراله پورجوادی در نشریه مطالعات عرفانی، شماره ۲، سال ۱۳۸۴ش درج شده است.^۲

۳. نامه به سیف‌الدین باخرزی.^۳

۴. نامه به عمادالدین عمرصدرالدین ابی الحسن.^۴

۵. نامه دیگر به عمادالدین عمرصدرالدین ابی الحسن.^۵

۶. نامه به امام برهان‌الدین جاجرمی.

۷. نامه به علاءالدین صاحب دیوان عطا ملک جوینی.

۸. نامه به شرف‌الدین، که از اصحاب سعدالدین بوده است.

۱. نسخه خطی، جنگ خطی لالا اسمعیل، ش ۷۴۱ و در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در فهرست میکروفیلم‌ها، ج ۱، ص ۴۹۹.

۲. نک: پور جوادی، نصرالله، «نامه سعدالدین حموی به عزالدین مروزی»، مطالعات عرفانی، ش ۲، زمستان ۱۳۸۴ش، صص ۳۸-۳۹.

۳. مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر، ورق ۱۱۵-۱۱۶؛ میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۷۳۱.

۴. میرباقری فرد، علی اصغر، و نجفی، زهره، صص ۱۶۹-۱۷۲.

۵. موارد ۵ تا ۹ از این منبع نقل شده است: مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر، ورق ۱۱۵-۱۱۹.

۹. نامه به مریدی از مریدان شیخ نجم‌الدین کبری که منکر سعدالدین و معترض به وی بوده است.

منابع

- آصف، فکرت، فهرست الفبائی کتب کتابخانه آستان قدس رضوی، به کوشش بهروز ایمانی، مشهد، ۱۳۶۹ش.
- آملی، سید حیدر، جامع الاسرار و منبع الانوار، به کوشش هانری کربن و عثمان اسماعیل یحیی، تهران، ۱۳۳۸ش.
- افشار، ایرج، «انتقاد کتاب کشف الحقایق»، فرهنگ ایران زمین، تهران، ج ۱۳، ۱۳۵۴ش.
- بابا افضل کاشانی، افضل‌الدین محمد، دیوان حکیم افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی، کاشان، ۱۳۵۱ش.
- بغدادی، اسماعیل پاشا، هدیه العارفین، تهران، ۱۳۸۷ق.
- پورجوادی، نصرالله، «نامه سعدالدین حموی به عزالدین مروزی»، مطالعات عرفانی، ش ۲، زمستان ۱۳۸۴ش.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن، نفحات الانس من حضرات القدس، به کوشش محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۰ش.
- حمدالله مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- حموی، غیاث‌الدین هبة الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین، مراد المریدین، به کوشش علی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی، دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران، ۱۳۸۹ش.
- دانش پژوه، محمدتقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۷ش.
- دیباجی، سید ابراهیم، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه نوربخش، تهران، ۱۳۵۲ش.
- رحمتی، محمدکاظم، «سکینه الصالحین»، وبگاه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ش.
- ریاض مالح، محمد، «التصوف»، فهرست مخطوطات دارالکتب الظاهریه، دمشق، ۱۹۷۸م.
- ریجون، لویدوینسنت جان، عزیز نسفی، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران، ۱۳۷۸ش.
- شاه داعی شیرازی، «جواهر الكنوز، شرح داعی شیرازی بر رباعیات سعدالدین حمویه»، به کوشش نجیب مایل هروی، معارف، دوره سوم، ش ۳، اسفند ۱۳۶۵ش.
- ششن، رمضان، مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا، استانبول، ۱۹۹۷م.
- شهیدی صالحی، «جوینی حموی»، دایرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، بهاء الدین خرمشاهی، و حسن یوسفی اشکوری، تهران، ۱۳۷۵ش.
- فرجی، میثم، مقدمه بر سکینه الصالحین فی معرفة قواعد الیقین، سعدالدین حموی، به کوشش میثم فرجی، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ۱۳۹۱ش.

- کرمانی، ناصرالدین منشی، *سمط العلی للحضرة العلیاء*، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۶۲ش.
- گنجینه بهارستان، حکمت، به کوشش علی اوجبی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹ش.
- مایل هروی، نجیب، مقدمه بر *المصباح فی التصوف*، سعدالدین حموی، به کوشش نجیب مایل هروی، تهران، ۱۳۶۲ش.
- معصومعلیشاه شیرازی، محمدمعصوم، *طرائق الحقایق*، به کوشش محمد جعفر محبوب، تهران، ۱۳۳۹ش.
- موله، ماریان، مقدمه بر *الانسان الکامل*، عزیز الدین نسفی، به کوشش ماریان موله، ترجمه سید ضیاء الدین دهشیری، تهران، ۱۳۴۸ش.
- *مواقع النجوم و رسائل مختلفه دیگر*، خطی، ش ۱۲۶، فیلم ۵۹۴، کتابخانه مجلس شورای ملی، ورق ۱۱۵-۱۱۶.
- میر باقری فرد، علی اصغر و نجفی، زهره، مقدمه بر *مراد المریدین*، غیاث الدین هبة الله یوسف بن ابراهیم بن سعدالدین حموی، به کوشش علی اصغر میر باقری فرد و زهره نجفی، تهران، ۱۳۸۹ش.
- نفیسی، سعید، *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تهران، ۱۳۴۴ش.
- همو، «خاندان حموی»، *کنجکاو و یهای علمی و ادبی*، ش ۱۰، تهران، ۱۳۲۹ش.
- نوربخش، سید محمد، «سلسله الاولیاء»، به کوشش محمدتقی دانش پژوه، جشن نامه هانری کرین، به کوشش سید حسین نصر، تهران، ۱۳۵۶ش.
- یحیی، عثمان اسماعیل، *مؤلفات ابن عربی: تاریخها و تصنیفها*، ترجمه احمد محمد طیب، بی جا، ۱۳۴۱ق/ ۱۹۹۲م.

- Elias, J. J., "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies*, vol.27, No.1- 4, 1994, pp.53-75.
- *Türk Tarid Kurumu Basimevi, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*, A. Gölpinarli(Ed.), Ankara, 1967.
- *Yazmalar Katalogu Topkapi Sarayi Müzesi Kütüphanesi Arapça*, Fahmi Edhem(ed.), Istanbul, Topkapi Sarai Müzesi, 1966.